

УДК 159.922.6

Наталя Олексіївна ЄВДОКИМОВА,

доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри теоретичної та прикладної психології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОКАЗНИКІВ СУБ'ЄКТНОСТІ СТУДЕНТІВ-ПРАВНИКІВ

У статті подано результати емпіричного дослідження показників суб'єктності студентів-правників. Підкреслюється, що у процесі навчально-професійної діяльності майбутніх правників відбувається поступове зростання трьох показників суб'єктності: актуалізації, самооцінки, компетентності. Отримані емпіричні дані є підґрунтям проектування суб'єктом численних можливостей моделювання власного розвитку й існування.

Ключові слова: *суб'єкт, показники суб'єктності, швидкість актуалізації інформації, самооцінка, особистісна креативність, професійна ідентичність, рефлексивність.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Невідповідність нинішньої ситуації у професійній освіті майбутніх правників сучасним потребам суспільства у формуванні суб'єкта правничої діяльності, здатного до виконання системи професійних завдань і розвитку власної професії, актуалізує дослідження рівня сформованості професійної суб'єктності студентів-правників. Сутнісні суб'єктні атрибути протягом професійної підготовки під час навчання у вищому навчальному закладі зазнають певних змін, прослідкувати котрі можливо, змінивши систему організації професійно-навчальної діяльності правників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Науковцями, котрі досліджували психолого-педагогічні аспекти підготовки правників, виділені такі емпіричні показники їх професійного становлення: професійна спрямованість (В. А. Полянська), професійна правосвідомість (О. В. Зеплянська, О. В. Кобець, П. В. Макушев, М. Я. Соколов), професійна “Я”-концепція (Р. В. Каламаж), професійна культура (В. О. Безбородий, І. П. Зелепко, П. В. Макушев, М. К. Подберезький, С. С. Сливка), професійно значущі якості (А. М. Бражнікова, В. Л. Васильєв, М. І. Єнікієв, А. Е. Жалінський, М. О. Калашніков, М. М. Сілкін), комунікативні якості (С. М. Богдан, І. О. Шинкаренко), конфліктна (І. В. Ващенко) та професійна (О. С. Тубарева) компетентність, соціально-професійна зрілість (Г. Х. Яворська) та ін.

Метою статті є простежити зміни сутнісних суб'єктних атрибутів протягом навчання майбутніх правників у вищому навчальному закладі та визначити їх тенденції.

Виклад основного матеріалу дослідження. В основу проведеного емпіричного дослідження покладено принципи: системності, репрезентативності об'єкта, валідності, інваріантності, ізоморфізму.

У дослідженні взяли участь 1 200 респондентів з 7 вищих навчальних закладів України, що здійснюють підготовку правознавців.

Зважаючи на системність досліджуваного феномену, використано комплекс діагностичних процедур, спрямованих: на вимірювання швидкості актуалізації інформації, самооцінки, рівня домагань, особистісної креативності, уяви, схильності до ризику, перцептивно-інтерактивної компетентності, соціальної автономності, соціальної адаптивності, соціальної активності, комунікативної інтерактивності, професійної ідентичності, динаміки сфери самоідентифікації, рефлексивності, мотивації активності особистості у системі правових норм держави.

За результатами психодіагностики нами отримані експериментальні дані, наведені нижче (табл. 1, 2).

Таблиця 1

**Результати вимірювання швидкості актуалізації інформації
(за методикою А. В. Карпова) у студентів-правників I–V курсів, %**

Рівень актуалізації інформації	I курс (n = 280)	II курс (n = 226)	III курс (n = 224)	IV курс (n = 245)	V курс (n = 210)
Високий	8	26	32	28	41
Середній	48	45	50	58	51
Низький	44	31	18	14	8

За допомогою методики дослідження самооцінки Дембо-Рубінштейна нами виявлено показники домагань та самооцінки за такими шкалами: креативність, цілеспрямованість, компетентність, рефлексивність, ініціативність, комунікативність, толерантність, стресостійкість, конфліктостійкість; загальні усереднені значення рівня домагань та самооцінки на різних етапах навчально-професійної діяльності та проаналізовані значення розбіжності між ними.

Таблиця 2

**Показники самооцінки та рівня домагань студентів-правників
залежно від етапу навчально-професійної діяльності, балів**

Показники	Етапи навчально-професійної діяльності									
	I курс (n = 280)		II курс (n = 226)		III курс (n = 224)		IV курс (n = 245)		V курс (n = 210)	
	С	Д	С	Д	С	Д	С	Д	С	Д
Креативність	67	81	62	72	58	72	64	80	65	80
Цілеспрямованість	45	98	30	81	32	81	48	100	77	100
Компетентність	10	100	26	100	36	100	64	100	71	100
Рефлексивність	15	91	20	90	26	90	52	98	64	98
Ініціативність	40	93	35	86	34	86	46	70	52	70
Комунікативність	40	98	60	100	74	100	85	100	92	100
Толерантність	15	63	15	62	24	62	32	53	50	53
Стресостійкість	15	91	15	100	18	100	21	100	26	100
Конфліктостійкість	15	89	15	80	24	80	28	92	34	92

Згідно з отриманими результатами, спостерігаємо тенденції до високої розбіжності самооцінки з рівнем домагань у студентів I курсу, що зумовлено особливостями вікового періоду та несформованістю показників професійної суб'єктності. Найнижча самооцінка у студентів-першокурсників за показниками компетентності, рефлексивності, толерантності, стресостійкості та конфліктостійкості. На подальших етапах навчально-професійної діяльності спостерігаємо зменшення розриву між рівнем домагань і самооцінкою, що вказує на формування професійної суб'єктності у студентів. Проте самооцінка за такими показниками, як стресостійкість та конфліктостійкість залишається низькою у респондентів на всіх етапах навчання.

У табл. 3 наведено загальні середні значення самооцінки та рівня домагань залежно від етапу навчально-професійної діяльності.

Таблиця 3

**Середні значення самооцінки та рівня домагань студентів-
правників залежно від етапу навчально-професійної діяльності, %**

Рівень самооцінки	I курс (n = 280)		II курс (n = 226)		III курс (n = 224)		IV курс (n = 245)		V курс (n = 210)	
	С	Д	С	Д	С	Д	С	Д	С	Д
Дуже високий	8	24	10	22	12	8	8	6	6	8
Високий	24	22	26	41	32	36	40	40	34	48
Середній	52	26	52	22	48	44	44	46	46	32
Низький	16	28	12	15	8	12	8	8	6	12

Таким чином, спостерігаємо, що для студентів-першокурсників характерний дуже високий рівень самооцінки лише у 8 % респондентів при дуже високому рівні домагань у 24 %. Низький рівень самооцінки виявлено у 16 % респондентів, тоді як низький рівень домагань – у 24 %. Такі розбіжності обумовлені низьким рівнем суб'єктності студентів I курсу. На старших курсах спостерігаємо поступове вирівнювання співвідношень самооцінки і домагань, що вказує на набуття певної особистісної зрілості, ідентифікації себе як спеціаліста. Найбільш сприятливими, з точки зору особистісного розвитку, є такі результати: середній, високий або навіть дуже високий (але не виходить за межі шкали) рівень домагань, поєднується з середньою або високою самооцінкою при помірному

розходженні цих рівнів і помірним ступенем диференційованості самооцінки та рівня домагань.

Продуктивним є також такий варіант ставлення до себе, при якому висока і дуже висока (але не максимальна), помірно диференційована самооцінка поєднується з дуже високими, помірно диференційованими домаганнями при помірному розходженні між домаганнями і самооцінкою. Дані показують, що студенти з таким ставленням до себе відрізняються високим рівнем цілепокладання: ставлять перед собою досить складні цілі, що ґрунтуються на уявленнях про свої дуже великі можливості, здібності, і докладають значних зусиль для досягнення цих цілей.

Методика діагностики особистісної креативності (О. Є. Тунік) дозволяє визначити чотири особливості творчої особистості: допитливість (Д); уяву (У); складність (С) і схильність до ризику (Р). Результати діагностики студентів-правників I–V курсів наведені у табл. 4.

Таблиця 4

Рівень особистісної креативності студентів-правників залежно від етапу навчально-професійної діяльності, балів

Показник	I курс (n = 280)	II курс (n = 226)	III курс (n = 224)	IV курс (n = 245)	V курс (n = 210)
Допитливість	2,6	3,4	3,0	2,8	2,6
Уява	2,1	2,3	3,1	2,5	2,5
Складність	1,3	1,6	1,8	1,6	1,6
Схильність до ризику	2,9	3,0	2,8	3,0	3,1
Середній бал креативності	2,23	2,58	2,68	2,48	2,45

Отже, низький рівень допитливості виявлено у студентів усіх курсів. Таку саму тенденцію спостерігаємо і щодо показника складності, тобто студенти не прагнуть пошуку нових шляхів (способів) мислення, не мотивовані на самостійне вивчення нового, пошук різних можливостей вирішення завдань. Студенти не зорієнтовані на пізнання складних явищ, прагнуть уникати важких завдань, рідко виявляють наполегливість, щоб досягти своєї мети.

Рівень уяви і схильності до ризику помірно зростає з кожним етапом навчально-професійної діяльності. Так, середній рівень уяви на I курсі – 2,1; на II – 2,3; на III – 3,1; на IV спостерігаємо зворотню динаміку – 2,5; на V – 2,5. Схильність до ризику студентів I курсу – 2,9; II – 3,0; III – 2,8; IV – 3,0; на V – 3,1. Отже, під час навчання у вищому навчальному закладі у студентів старших курсів формується здатність ставити перед собою певні цілі і намагатися їх досягти, уміння формулювати та відстоювати власну думку (порівняно зі студентами I курсу), проте загальний рівень креативності респондентів усієї вибірки на всіх етапах навчально-професійної діяльності залишається низьким. Цей показник свідчить про те, що існуюча система підготовки фахівців правничої сфери не здатна сформувати креативну особистість.

Методика діагностики перцептивно-інтерактивної компетентності (модифікований варіант М. П. Фетіскіна) демонструє рівень особистісної готовності до формування інтегративних критеріїв інтерактивної компетентності у межах малих груп стабільного і тимчасового типу за напрямками: взаємопізнання, взаєморозуміння; взаємовплив; соціальна автономність; соціальна адаптивність; соціальна активність. Сукупність вищезазначених показників дозволяє визначити загальний рівень комунікативної інтерактивності (табл. 5, 6).

Таблиця 5

Показники комунікативної інтерактивності студентів-правників залежно від етапу навчально-професійної діяльності, балів

Показник	I курс (n = 280)	II курс (n = 226)	III курс (n = 224)	IV курс (n = 245)	V курс (n = 210)
Взаємопізнання	11,05	12,8	16,4	17,35	17,4
Взаєморозуміння	13,6	14,65	17,0	17,35	18,2
Взаємовплив	14,5	15,8	16,0	15,6	15,6
Соціальна автономність	8,3	8,6	9,2	10,3	12,4
Соціальна адаптивність	4,25	5,75	6,4	7,0	6,8
Соціальна активність	4,65	6,2	8,4	6,5	6,5

**Рівень комунікативної інтерактивності студентів-правників
залежно від етапу навчально-професійної діяльності, %**

Рівень комунікативної інтерактивності	I курс (n = 280)	II курс (n = 226)	III курс (n = 224)	IV курс (n = 245)	V курс (n = 210)
Високий	2,3	6,8	10,7	12,5	16,4
Середній	24,3	37,0	50,7	55,1	42,7
Низький	73,4	56,2	38,6	32,4	26,3

З отриманих даних бачимо, що студенти I курсу мають низькі показники соціальної автономності (8,3), соціальної адаптивності (4,25) та соціальної активності (4,65) та середні показники взаємопізнання (11,05), взаєморозуміння (13,6) та взаємовпливу (14,5). У процесі переходу на кожний подальший етап навчально-професійної діяльності спостерігаємо помірне зростання всіх зазначених показників. Студенти-п'ятикурсники мають середній (близький до високого) показник взаєморозуміння (18,2), середній показник взаємопізнання (17,4), взаємовпливу (15,6) та соціальної автономності (12,4). Показники ж соціальної адаптивності (6,8) та соціальної активності (6,8) залишаються досить низькими.

Отже, у процесі професійної підготовки у студентів-правників підвищується ступінь адекватності оцінки особистісних особливостей партнерів по взаємодії, уміння зрозуміти точку зору опонента, іншої людини; формується особистісна позиція у спільній діяльності. Несформованими на належному рівні залишаються здатність до самокорекції та саморефлексії, гнучкість поведінки, контактність усередині колективу та із зовнішнім оточенням. Виявлено також відсутність уміння ефективно організовувати спільну діяльність та загальну незадоволеність власною соціальною позицією.

Узагальнюючи значення перерахованих показників, ми визначили загальний рівень комунікативної інтерактивності студентів різних курсів навчання. У студентів I курсу високий рівень комунікативної інтерактивності виявлено лише у 2,3 % респондентів, середній – у 24,3 %, низький – у 73,4 %; серед студентів II курсу високий рівень комунікативної інтерактивності показали 6,8 % респондентів, середній – 37,0 %,

високий – 56,2 %; показники студентів III курсу: високий – 10,7 %, середній – 50,7 %, низький – 38,6; на IV курсі високий рівень комунікативної інтерактивності мають 12,5 % студентів, середній – 55,1 %, високий – 32,4; на V курсі навчання високий рівень виявлено у 16,4 % студентів, середній – у 42,7 %, низький – у 26,3.

Таким чином, спостерігається зростання рівня комунікативної інтерактивності з переходом на кожний подальший етап навчально-професійної діяльності, проте навіть у студентів випускного курсу ми спостерігаємо переважно середній та низький рівень комунікативної інтерактивності, що суперечить сучасним вимогам до конкурентноздатного фахівця правничої сфери.

Методика вивчення профідентичності на основі особистих професійних планів (Л. Б. Шнейдер) дозволила виявити здатність студентів до професійного цілепокладання та проектування власного професійного майбутнього. Діагностувалася здатність студентів до складання професійного плану за такими параметрами: 1) дальня професійна ціль; 2) ближня професійна ціль; 3) вимоги, що пред'являє професія до людини; 4) можливості для досягнення поставленої мети; 5) уявлення про шляхи досягнення обраних цілей; 6) наявність та обґрунтованість резервного варіанта; 7) практична реалізація особистого професійного плану. Результати методики подані у табл. 7

Таблиця 7

**Показники ОПП студентів-правників
залежно від етапу навчально-професійної діяльності, %**

Пункти ОПП	I курс (n = 280)	II курс (n = 226)	III курс (n = 224)	IV курс (n = 245)	V курс (n = 210)
1	100,0	93,8	98,3	97,5	100,0
2	83,3	93,8	96,6	97,5	100,0
3	50,0	75,0	90,9	93,8	96,9
4	33,3	56,3	88,1	86,3	90,9
5	33,3	56,3	89,8	85,0	72,7
6	16,7	25,0	54,2	52,5	63,6
7	33,3	50,0	50,8	52,5	63,6

Аналізуючи отримані дані, зазначимо, що студенти, незалежно від курсу навчання, визначають дальні і ближні професійні цілі; обізнаність щодо вимог, які висуває професія до людини, динамічно зростає у студентів кожного подальшого курсу (50 % на I курсі, 96,9 – на V). Аналогічна динаміка спостерігається і щодо уявлень про можливість досягнення поставленої мети (33,3 % – I курс, 90,9 % – V курс) та про шляхи досягнення обраних цілей (33,3 % – I курс, 72,7 % – V курс). Найскладнішим для майбутніх правників є питання про наявність та обґрунтованість резервного плану та про практичну реалізацію особистісного професійного плану, що, у свою чергу, також указує на низький рівень сформованості суб'єктності майбутніх правників.

За допомогою методики “Хто Я” (М. Кун, Т. Макпартленд) нами визначалася динаміка сфери самоідентифікації студентів-правників на різних етапах навчально-професійної діяльності. Ранжування проводилося за такими показниками: соціальні групи (стать, вік, національність, релігія, професія); ідеологічні переконання (філософські, релігійні, політичні та моральні висловлювання); інтереси і захоплення; прагнення і цілі; самооцінки. Результати подані у табл. 8.

Таблиця 8

**Результати тесту “Хто Я” студентів-правників
залежно від етапу навчально-професійної діяльності, %**

Показник	I курс (n = 280)	II курс (n = 226)	III курс (n = 224)	IV курс (n = 245)	V курс (n = 210)
Соціальні групи	73	68	52	44	31
Ідеологічні переконання	2	9	9	12	14
Інтереси й захоплення	18	20	24	24	28
Прагнення і цілі	1	4	12	20	26
Самооцінки	6	8	10	12	12

Для студентів початкових курсів характерна самоідентифікація з ролями у соціальних групах. Сфери самоідентифікації розширюються за мірою переходу на подальші етапи навчально-професійної діяльно-

сті. Так, у студентів-п'ятикурсників спостерігаємо самоідентифікацію залежно від прагнень і цілей, ідеологічних переконань, інтересів і захопленнь. Це вказує на розширення кола соціальних ролей, підвищення ступеня усвідомленості і диференційованості самооцінки, виражену профідентичність, прагнення до самореалізації у різноманітних сферах.

Методика вимірювання рівня рефлексивності (А. В. Карпов) дозволяє виявити рівень рефлексивності та порівняти сформованість рефлексивності як особистісної та професійно-значущої якості у студентів на різних етапах навчально-професійної діяльності. Результати наведені у табл. 9.

Таблиця 9

**Рівень рефлексивності студентів-правників
залежно від етапу навчально-професійної діяльності, %**

Рівень рефлексивності	I курс (n = 280)	II курс (n = 226)	III курс (n = 224)	IV курс (n = 245)	V курс (n = 210)
Високий	4,3	5,8	7,7	6,5	6,4
Середній	22,1	28,0	33,7	41,1	37,3
Низький	73,6	66,2	58,6	52,4	56,3

Рефлексія найчастіше розглядається як один з найбільш важливих психологічних механізмів, що забезпечують адаптивність людини до нових умов діяльності. Отже, становлення суб'єкта професійної діяльності неможливе без розвитку рефлексії. Однак за отриманими даними ми бачимо, що переважна більшість студентів, у тому числі і п'ятикурсників мають низький рівень рефлексивності, що також вказує на необхідність оптимізації системи професійної підготовки майбутніх правників.

Методика вимірювання рівня мотивації активності особистості у системі правових норм держави (К. П. Гавриловська) виявляє рівень усвідомлення та ініціативності дій особистості у нормативних ситуаціях, що дозволяє за допомогою статистичної обробки визначити рівень мотивації активності особистості у системі правових норм (табл. 10).

Рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави залежно від етапу навчально-професійної діяльності, %

Рівень мотивації активності	I курс (n = 280)	II курс (n = 226)	III курс (n = 224)	IV курс (n = 245)	V курс (n = 210)
Високий	63	68	78	72	81
Середній	26	23	14	23	17
Низький	11	9	8	5	2

Після обрахунку результатів за цією методикою виявилося, що 76 % опитаних визнали дії персонажів із гіпотетичних ситуацій усвідомлюваними та цілеспрямованими, 54 % опитаних назвали ці дії ініціативними. Відповідно до тестових норм, на низькому рівні мотивації активності особистості у системі правових норм держави перебувають 11 % першокурсників, 9 % другокурсників, 8 % третьокурсників, 5 % четвертокурсників і 2 % опитаних п'ятикурсників, на середньому рівні – 26 % першокурсників, 23 % другокурсників, 14 % третьокурсників, 23 % четвертокурсників і 17 % п'ятикурсників, на високому рівні мотивації активності особистості у системі правових норм держави перебувають 63 % першокурсників, 68 % другокурсників, 78 % третьокурсників, 72 % четвертокурсників і 81 % досліджуваних п'ятого курсу, тобто рівень мотивації активності особистості у системі правових норм держави є досить високим.

Висновки. У ході дослідження виявлено, що показники суб'єктності мають певну динаміку залежно від етапу навчально-професійної діяльності. Кількісний аналіз отриманих даних став підґрунтям їх якісної інтерпретації щодо ступеня виразності основних емпіричних показників суб'єктності у процесі професійної підготовки під час навчання у вищому навчальному закладі. Якісний аналіз загального відсоткового розподілу свідчить, що у процесі навчально-професійної діяльності майбутніх правників відбувається поступове зростання трьох показників суб'єктності (на рівні тенденції): актуалізації, самооцінки, компетентності.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі – упровадження програми розвитку суб'єктності майбутніх правників відповідно до принципів генетико-моделюючого методу, розробленого С. Д. Максимен-

ком, що передбачає створення актуального простору реалізації суб'єктом численних можливостей моделювання власного розвитку й існування.

Стаття надійшла до редакції 05.08.2014.

Евдокимова Н. А. Эмпирическое исследование показателей субъектности студентов-правоведов

Сделаны выводы о том, что в процессе учебно-профессиональной деятельности будущих правоведов происходит возрастание трех показателей субъектности: актуализации, самооценки, компетентности. Полученные эмпирические данные есть основой проектирования субъектом многочисленных возможностей моделирования собственного развития и существования.

Ключевые слова: *субъект, показатели субъектности, скорость актуализации информации, самооценка, личностная креативность, профессиональная идентичность, рефлексивность.*

Evdokimova N. A. Empirical research performance subjectivity law students

This paper presents the results of an empirical study of indicators of subjectivity law students. Expressed, that in the process of teaching and professional activity of future lawyers is a gradual increase in the three parameters of subjectivity: actualization, self-esteem, competence. The empirical data is the basis for the design of numerous modeling opportunities for its development and existence. Essential subjective attributes for training during their studies in higher education undergo certain changes which follow may change the system of vocational training activities of lawyers.

The study found that the performance of subjectivity with a dynamic, depending on the stage of the educational and professional activities. Quantitative analysis of the data has become the foundation of qualitative interpretation on the degree of severity of major empirical indicators of subjectivity in the process of training while studying at university. Qualitative analysis of the overall percentage distribution shows that in the educational and professional activities of future lawyers is a gradual increase in the three parameters of subjectivity (at trends): actualization, self-esteem, competence.

Implementation of the subjectivity of future lawyers in accordance with the principles of genetics and modeling method developed S.D.Maksymenkom, which requires actual space realization of numerous modeling opportunities for its development and existence.

Keywords: *subject, subjectivity performance, speed, updating information, self-esteem, personal creativity, professional identity, reflexivity.*